

УДК 339.13:338.431.6]:338.22.01:640.122.6

УТОЧНЕННЯ СУТІ РИНКОВОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ АГРАРНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ФУНКЦІЙ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ*Хрущ Р.А.*

В статті розглядається та уточнюється поняття „ринкова інфраструктура аграрного сектора економіки України”. Аграрний сектор економіки взаємодіє з іншими секторами, внаслідок чого розвивається низка найрізноманітніших зв'язків, встановлюється ряд пропорцій. Ось чому перебудова української економіки визначалася, чи в не найбільшій мірі, особливостями впровадження ринкових механізмів в аграрний сектор. Уточнюються поняття «інфраструктура», «ринкова інфраструктура». Оскільки, будь-яка цілісна економічна система, чи підсистема має обов'язковий компонент - інфраструктуру, яка є фундаментом, важливим елементом внутрішньої будови економічної системи чи підсистеми, то й аграрний ринок не є виключенням: він також має власну інфраструктуру.

Ключові слова: інфраструктура, ринкова інфраструктура, аграрний сектор.

Розвиток функцій будь-якої науки, в тому числі й економічної теорії є перманентно актуальним завданням. В умовах перехідної економіки України пріоритетного значення набуває розвиток теоретичної функції економічної теорії та пов'язаних з нею пізнавальної й загальноосвітньої функцій. Адже, суть розвитку теоретичної функції полягає в розвитку самої теорії науки, без якої неможливе удосконалення практичної діяльності. Розвиток теоретичної бази економічної теорії - це, насамперед, збагачення й уточнення її наукової мови, окреслення конкретних об'єктів дослідження, розширення палітри методів, застосовуваних в дослідженнях тощо. У цьому контексті надзвичайно актуальним є уточнення поняття „ринкова інфраструктура аграрного сектора економіки України”, яке вимагає внесення ясності не тільки в суть кожного слова наведеного словосполучення, але й усе поняття загалом з кількох причин. По-перше, в перехідний до ринкових відносин період в Україні характеризується зростанням ролі теоретичних досліджень в економіці, що виражається посиленою увагою до основних економічних концепцій і понять економічної теорії. В результаті, практично, в кожному серйозному дослідженні спостерігається намагання досягнути чіткості понять і однозначності термінів. По-друге, систематизація термінів і понять в контексті конкретних тем дослідження приводить, якими описується об'єкт економічного дослідження, дозволяє не тільки краще зрозуміти його природу, але й приводить до збагачення наукової мови економічної теорії. По-третє, здійснюючи таку роботу, можна виявити недоліки термінології економічної теорії, що вже склалася. Все сказане підтверджує актуальність теми цієї статті.

На сьогоднішній день низка вітчизняних економістів працюють над науковими проблемами економічної теорії з метою поглиблення обґрунтування концепції перебудови української економічної системи в нових умовах господарювання. В їх числі не можна не назвати вчених ІАЕ УААН (В.І. Бойко, М.Я.Дем'яненко, О.В. Крисальний, П.Т. Саблук, О.М.Шпичак, В.В. Юрчишин, К.І. Якуба), Львівської школи економічної теорії (З.Г. Вагаманюк, С.М. Злупко, Є.Й. Майовець, І.Р. Михасюк, О.М. Ковалюк, М.І. Крупка, В.Г. Панчишин) та ін. Але, кардинальна трансформація української економічної системи, яка характерна для періоду після здобуття країною незалежності, вимагає перманентної й активної праці над подальшим розвитком теоретичної бази економіки та творчого її використання в практиці господарювання.

Оскільки, кожне слово терміну „ринкова інфраструктура аграрного сектора економіки України” є багатозмістовним і використовується в сучасних наукових публікаціях в різних контекстах, дослідження понятійно-термінологічного апарату, пов'язаного з нею, бачиться нами як надзвичайно актуальне, важливе і своєчасне завдання. Тому, розглянемо детально кожне з них з метою подати власне однозначне тлумачення поняття „ринкова інфраструктура аграрного сектора економіки України”, придатне для використання не тільки для висвітлення результатів власних досліджень, але й в економічній теорії загалом.

Термін „інфраструктура” (від лат. слів „infra” – нижче і „structura” – „будова”) виникло і дістало широкий розвиток у військовому комплексі. Ним позначалося поняття, зміст якого трактувався як сукупність допоміжних споруд для ведення військових дій. Опісля ця дефініція була уточнена. Так, М.Ф. Голіков [2] стверджує, що під час другої світової війни термін „інфраструктура” використовували для визначення „сукупності будинків, споруд і комунікацій, необхідних для організації системи постачання збройних сил, зокрема, для товарів і передачі повідомлень”. В 50-х роках ХХ століття термін прижився в економічній літературі, незважаючи на опір багатьох фахівців і науковців. Причому, цей термін не просто прижився, а почав використовуватися для позначення різномістовних понять. Наприклад, Л.Т. Шевчук в роботі „Розміщення продуктивних сил” зазначає, що останнім часом в науковій літературі термін “галузь” ототожнюється із терміном “інфраструктура”. Далі вона уточнює: „Якщо спочатку під інфраструктурою розуміли поєднання діючих споруд, будівель, мереж, що прямо не беруть участі у виробництві матеріальних благ, але необхідні для самого процесу виробництва і які можна об’єднати у певні однорідні-групи галузі, виділяючи виробничу, інженерну, соціальну, транспортну, екологічну інфраструктуру, то тепер в поняття “інфраструктура” вкладається майже такий самий зміст, як і в поняття “галузь» [10].

П.Ю. Беленький зазначає, що в контексті ринкової економіки, поняття „інфраструктура” вперше застосувала R. Jochimsen, визначивши її як суму матеріальних, інституційних закладів та особистісних умов, які надаються у розпорядження економічних суб’єктів і створюють умови для повної інтеграції та забезпечення максимально можливого рівня розвитку господарської діяльності [4]. Вже в 1997 році в багатьох довідкових виданнях з’явилася дефініція „інфраструктура ринку”, яка розкривалася як сукупність оптових підприємств, бірж, брокерських фірм, фінансових інститутів, податкової системи [8, с.135]. Опісля з’явилося дещо ширше трактування цього поняття. Як зазначає П.Ю. Беленький, розрізняють три підходи до визначення інфраструктури: під інфраструктурою розуміють всю систему обслуговування виробництва і населення; інфраструктуру визначають як систему обслуговування виробництва; до інфраструктури відносять сферу послуг, у якій відбувається продовження процесу виробництва в обігу [4, с.40].

На його думку, різні підходи щодо визначення поняття „інфраструктури” дозволяють зробити такі висновки. По-перше, у якості ознак інфраструктури виділяють створення загальних умов для виробництва і забезпечення продовження процесу виробництва в обігу. По-друге, необхідно відрізняти поняття „інфраструктури” як сукупності галузей, що обслуговують основне виробництво, як сфери застосування суспільної праці, від поняття „економічного потенціалу” або „матеріально-технічної бази інфраструктури”, як сукупності матеріальних об’єктів, що входять у ці галузі. По-третє, необхідно розрізняти поняття „інфраструктура” і „сфера послуг”. Перше поняття охоплює галузі, що створюють умови, які необхідні для просування продукції від виробництва до кінцевого споживання, а друге поняття – це галузі, що забезпечують обслуговування виробництва і населення [4, с.40].

Для аналізу та прогнозування розвитку національного господарського комплексу загалом та його аграрного сектора зокрема надзвичайно важливо вияснити суть ринкової інфраструктури аграрного сектора та особливості її розвитку.

Зазначимо, що для уясування суті ринкової інфраструктури аграрного сектора важливо спочатку звернутися до поняття «ринку», яке на перший погляд видається не тільки загальновідомим, але й таким, що не потребує особливих пояснень. Категорія «ринку» справді є однією з найбільш поширених як в економічній теорії, так в практиці господарювання. Але, наскільки вона розповсюджена, настільки й багатозмістова.

Наведемо вибрані з різних наукових джерел [1; 3; 4; 6; 7; 8; 9 та ін.] найважливіші, з огляду на наше дослідження, тлумачення змісту поняття «ринку». Отже, ринок – це: обов’язковий компонент товарного господарства; своєрідне відображення товарного виробництва: без товарного виробництва немає ринку, без ринку немає товарного виробництва; форма товарного і товарно-грошового обміну (обігу); обмін, організований за законами товарного виробництва і грошового обігу; місце ринкової торгівлі; сфера товарного обміну; сфера не лише товарного обміну, але й обігу, включаючи і обіг грошей, у тому числі сучасний ринок цінних паперів; сукупність покупців або усякої групи людей, що вступають у тісні ділові відносини і укладають важливі угоди з приводу

будь-якого товару; елемент відтворення сукупного суспільного продукт; форма реалізації, руху основних складових частин суспільного продукту; сукупність економічних відносин, за допомогою яких здійснюється обіг суспільного продукту в товарно-грошовій формі; тип господарських зв'язків між суб'єктами господарювання; суспільна форма організації та функціонування економіки; дуже складна система взаємовідносин виробників і споживачів, продавців і покупців, їх господарських зв'язків, включаючи багатоланкові контакти за участю посередників та ін.

Побутує думка: те, що ринок, окрім відносин купівлі-продажу, включає соціально-економічні (власності, виробництва, розподілу, споживання і т. ін.) та організаційно-економічні відносини (різні конкретні форми організації ринку і т. ін.), дає підставу розглядати ринок як самостійну підсистему економічної системи, що функціонує [3, с.10]. Приймаючи до уваги таке твердження, ми за аналогією можемо, очевидно, стверджувати, що аграрний ринок – це відносно самостійна підсистема аграрного сектора, з одного боку, та відносно самостійна підсистема ринку, який, як вже згадувалося вище, є самостійною підсистемою економічної системи, що функціонує. Така двоякість місця аграрного ринку в економічній системі не може не позначитися на аналогічному двоякому положенні інфраструктури ринку аграрної сфери. Для того, щоб упевнитися в правоті наведеного твердження, проаналізуємо дефініцію «інфраструктура ринку аграрного сектора» більш детально.

Для початку зазначимо: оскільки, будь-яка цілісна економічна система, чи підсистема має обов'язковий компонент - інфраструктуру, яка є фундаментом, важливим елементом внутрішньої будови економічної системи чи підсистеми, то й аграрний ринок не є виключенням: він також має власну інфраструктуру.

Для того, щоб зрозуміти суть і запропонувати власне бачення змісту понять „ринкова інфраструктура” та „ринкова інфраструктура аграрного сектора” нами зроблено огляд низки публікацій, де такі поняття зустрічаються.

Як зазначається в „Сучасному економічному словнику” Б.А. Райзберга, Л.Ш. Лозовського, Є.Б. Стародубцевої, „інфраструктура ринку включає, наприклад, оптові підприємства, біржі, брокерські фірми, фінансові інститути, податкову систему” [8, с.135]. Отже, в цьому науковому джерелі розуміння інфраструктури ринку є доволі вузьким. Воно зводиться, по суті, до торгівельно-посередницьких установ при частковому долученні фінансових об'єктів та фіскальних інструментів. В такому випадку інфраструктуру аграрного ринку у вузькому розумінні можна трактувати як системи об'єктів, що обслуговують цей ринок, а саме:

- електронні бізнес-майданчики;
- біржі;
- агроторгові доми;
- сільськогосподарські об'єднання, асоціації;
- інформаційно-маркетингові центри;
- страхові компанії;
- інтернет-інфраструктуру.

Саме названі вище системи об'єктів в складі ринкової інфраструктури аграрного сектора економіки визначені в нормативно-законодавчих актах Міністерства аграрної політики України та в звітах по ресурсному моніторингу агропромислового комплексу, який це Міністерство контролює.

Доволі вузьке розуміння поняття «ринкова інфраструктура аграрного сектора економіки» спостерігається і в статистично-інформаційних довідниках, бюлетенях та збірниках, де інфраструктура характеризується подібним чином. Так, в інформаційно-аналітичний збірнику „Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку” за ред. П.Т. Саблука та ін. (2002) ринкова інфраструктура аграрного сектора аналізується наступним чином: „Станом на 1 березня 2002 р. в обласних центрах і районах діють 35 акредитованих бірж НАБУ, 415 агроторгових домів, майже 900 обслуговуючих кооперативів, 503 аукціони живої племінної та продуктивної худоби. Безпосередньо в сільській місцевості працюють 21,5 тис. заготівельних пунктів” [1, с.299].

Разом з тим, у вказаному джерелі нижче по тексту зазначається, що багаторічний світовий досвід переконує: „ринкова інфраструктура повинна розвиватися і діяти відповідно до потреб і особливостей сільськогосподарського виробництва, враховувати його сезонність та ризиковий харак-

тер, територіальну розпорошеність, віддаленість від заготівельних, переробних підприємств, постачальницьких та інших обслуговуючих служб. Значна частина агропродукції надходить на ринок від дрібних господарств населення, в яких виробляється понад 60 % загального її обсягу» [1, с.299]. Такий підхід до розвитку ринкової інфраструктури вимагає, на нашу думку, дещо іншого, набагато ширшого і глибшого розуміння її суті.

Зазначимо, що розширене трактування змісту поняття „ринкова інфраструктура” міститься в „Словнику сучасної економічної теорії Макміллана” (М, 1997): „Інфраструктура – це структурні елементи економіки, котрі полегшують рух потоків товарів і послуг від продавця до покупця. Прикладами таких структурних елементів можуть бути засоби зв’язку, транспорт, (автомобільні і залізні дороги, порти, аеропорти і т.д.), будівлі, каналізаційні системи, системи енергопостачання і т.д. Послуги цих структурних елементів зазвичай (але не обов’язково) надаються державою і можуть розглядатися як попередні умови економічного росту [9, с.244]. Як бачимо, останнє джерело розкриває ринковий характер інфраструктури, хоча в самому понятті про це не вказується. Оскільки, в понятті, наведеному вище, акцентується на ролі держави, то низка дослідників вважає, що інфраструктура – це створені державою умови для приватної економічної діяльності.

На початку 90-х років з’явилося багато наукових праць, в яких розглядалися окремі види та складові ринкової інфраструктури. Переважно це була інфраструктура, яка обслуговує певні типи ринків: засобів виробництва, споживчий, фінансовий. Інфраструктура, за визначенням П.Ю. Беленького та А.С. Гальчинського, – це сукупність допоміжних організацій, установ, посередників, діяльність яких покликана прискорювати просування товарів і послуг на різноманітних ринках [4, с.47]. Були спроби щодо комплексного дослідження ринкової інфраструктури: в них інфраструктура розглядалася як єдина система, що складається із сегментів, які обслуговують різноманітні типи ринків [4, с.47].

Ринкова інфраструктура розглядається і як сукупність організаційно-правових форм, які опосередковують рух товарів і послуг, акти купівлі-продажу, або сукупність інститутів, систем, служб, підприємств, що обслуговують ринок і виконують певне призначення у забезпеченні нормального режиму його функціонування [3, с.7]. Отже, як видно з наведеного вище, є низка різнопланових тлумачень поняття ринкової інфраструктури. Для того, щоб конкретизувати поняття «ринкова інфраструктура аграрного сектора» з метою застосування його в контексті теми і мети нашого дослідження, доцільно ще раз звернутися до таких понять, як «аграрний сектор» і «аграрний ринок».

Під аграрним сектором економіки зазвичай розуміють всі види економічної діяльності, які пов’язані з сільськогосподарським виробництвом, відображають його інтереси та обслуговують його. В складі аграрного сектора виділяють агропромисловий комплекс, під яким розуміють сукупність галузей, що включають сільське господарство і галузі промисловості, котрі тісно пов’язані з сільськогосподарським виробництвом і здійснюють транспортування, зберігання й переробку сільськогосподарської продукції, доводять її до споживача, забезпечують сільське господарство технікою та добривами і належним чином організованим обслуговуванням [8, с.11].

Загальновизнано, що аграрний сектор займає особливе місце в економіці будь-якої країни, в тому числі й у системі української національної економіки. Адже, підприємствами саме цього сектора виробляються продукти харчування, які є основою життєдіяльності людини, базою відтворення трудового потенціалу. У цій сфері виробляється й сировина та напівфабрикати для багатьох галузей промисловості. Отже, рівень розвитку аграрного сектора детермінує рівень економічної безпеки країни.

В основі формування аграрного сектора економіки України лежать давні традиції сільськогосподарського виробництва. Аграрний сектор економіки взаємодіє з іншими секторами, внаслідок чого розвивається низка найрізноманітніших зв’язків, встановлюється ряд пропорцій. Ось чому перебудова української економіки визначалася, чи в не найбільшій мірі, особливостями впровадження ринкових механізмів в аграрний сектор.

Ядром аграрного сектора є агропромисловий комплекс, в якому, як зазначає Б.Ф. Заблоцький, зосереджено приблизно третину основних виробничих фондів країни, стільки ж працівників (до 5 млн. осіб), але створюється лише третина національного доходу, що засвідчує, на його думку, про

низький показник віддачі залученого капіталу в АПК, оскільки продуктивна сила виражається не лише кількістю капіталу, а і його віддачею [5, с.157]. Б.Ф. Заблоцький акцентує увагу на тому, що сучасний АПК України є складним комплексом, де економічно, технологічно та організаційно взаємопов'язані багато галузей і виробництв: 1) сільськогосподарське виробництво, тобто сектори рослинництва і тваринництва, які створюють сировинну базу АПК; 2) галузі, які створюють матеріально-технічну основу системи АПК, тобто сільськогосподарське машинобудування, виробництво засобів захисту рослин, мінеральних добрив, комбінованих кормів, тари, спеціального устаткування та ін.; 3) галузі, які переробляють сільськогосподарську сировину в готові продукти харчування, одяг, взуття, тобто харчова і легка промисловості; 4) виробнича і соціальна інфраструктура, тобто транспорт, матеріально-технічне постачання, інженерні споруди, які забезпечують заготівлю, складування і зберігання сільськогосподарської продукції, інформаційне забезпечення, спеціалізовану торгівлю, житлово-комунальне господарство, культурне та медично-оздоровче обслуговування [5, с.157].

Якщо взяти до уваги, що в структурі АПК, запропонованій Б.Ф. Заблоцьким, відсутня ринкова інфраструктура, то можна припустити, що остання на однакових правах з АПК входить в систему аграрного сектора.

Але існують й інші точки зору. Так, Н.А.Попов стверджує, що в складі АПК прийнято виділяти чотири основних сфери:

- перша – галузі промисловості, які постачають сільському господарству засоби виробництва, а також галузі, які займаються виробничо-технологічним обслуговуванням сільського господарства;
- друга – власне сільське господарство;
- третя – галузі, які забезпечують доведення сільськогосподарської продукції до споживача (заготівля, переробка, збереження, транспортування, реалізація);
- четверта – виробнича і соціальна інфраструктура, котра забезпечує загальні умови виробництва продукції, а також життєдіяльності людей – дорожно-транспортне господарство, зв'язок, матеріально-технічне обслуговування, система збереження, складське і тарне господарство, галузі нематеріального виробництва і т.п. [5, с.11].

Н.А. Попов звертає увагу на те, що в складі четвертої сфери присутні елементи, які не прийнято відносити до виробничої сфери. Однак, на його думку, з точки зору економіки в цілому соціальна інфраструктура є таким же невід'ємним її атрибутом, як і виробнича, оскільки вона обумовлює і забезпечує відтворення робочої сили [7, с.11].

До структури АПК, окресленої Н.А.Поповим, доцільно зробити наступні зауваження. Оскільки в третю сферу АПК цей вчений відносить підприємства, пов'язані з реалізацією продукції, то можна припустити, що ринкова інфраструктура тут також присутня. Але, з поля зору цього вченого випала інженерна інфраструктура, учбові заклади, наукові організації тощо, які, мабуть, присутні в аграрній сфері економіки загалом.

Як зазначає Майовець Є.Й., аграрний ринок - це система економічних відносин між суб'єктами ринку в сфері обігу сільськогосподарських і продовольчих товарів, факторів сільськогосподарського виробництва та послуг. Аграрний ринок охоплює в себе всі галузі, які забезпечують рух сільськогосподарської продукції від поля (ферми) до споживача. Він дає відповідь на три основні проблеми організації ринкової аграрної економіки: що виробляти; скільки виробляти; за якою ціною і кому продавати [6, с.107]. Якщо приймати таку думку за основу, тоді доцільно припускати, що ринкова інфраструктура аграрного сектора економіки повинна включати і транспортну, й інженерну, й інші види інфраструктури, оскільки, наприклад, без належного рівня розвитку транспортної інфраструктури, чи деяких інших видів інфраструктури не можна забезпечити в належній мірі доставку товарів для реалізації і т.д..

На основі узагальнення всіх наведених вище підходів до визначення ринкової інфраструктури, вважаємо, що ринкова інфраструктура аграрного сектора економіки, з одного боку, - це система допоміжних об'єктів, економічних суб'єктів, інституцій тощо, котрі діють у конкретному нормативно-законодавчому полі з метою забезпечення функціонування аграрного ринку і ринків безпосе-

редньо пов'язаних з ним для доведення продукції, виробленої в аграрному секторі, до споживача; з другого боку, - це відносно самостійна підсистема ринкової інфраструктури української економічної системи в цілому. Наше бачення місця ринкової інфраструктури аграрного сектора представлене на рис. 1. Безумовно, всі дефініції, якими описані економічна система країни та всі її підсистеми, повинні відтворюватися в аналогічній за структурою понятійно-термінологічній системі.

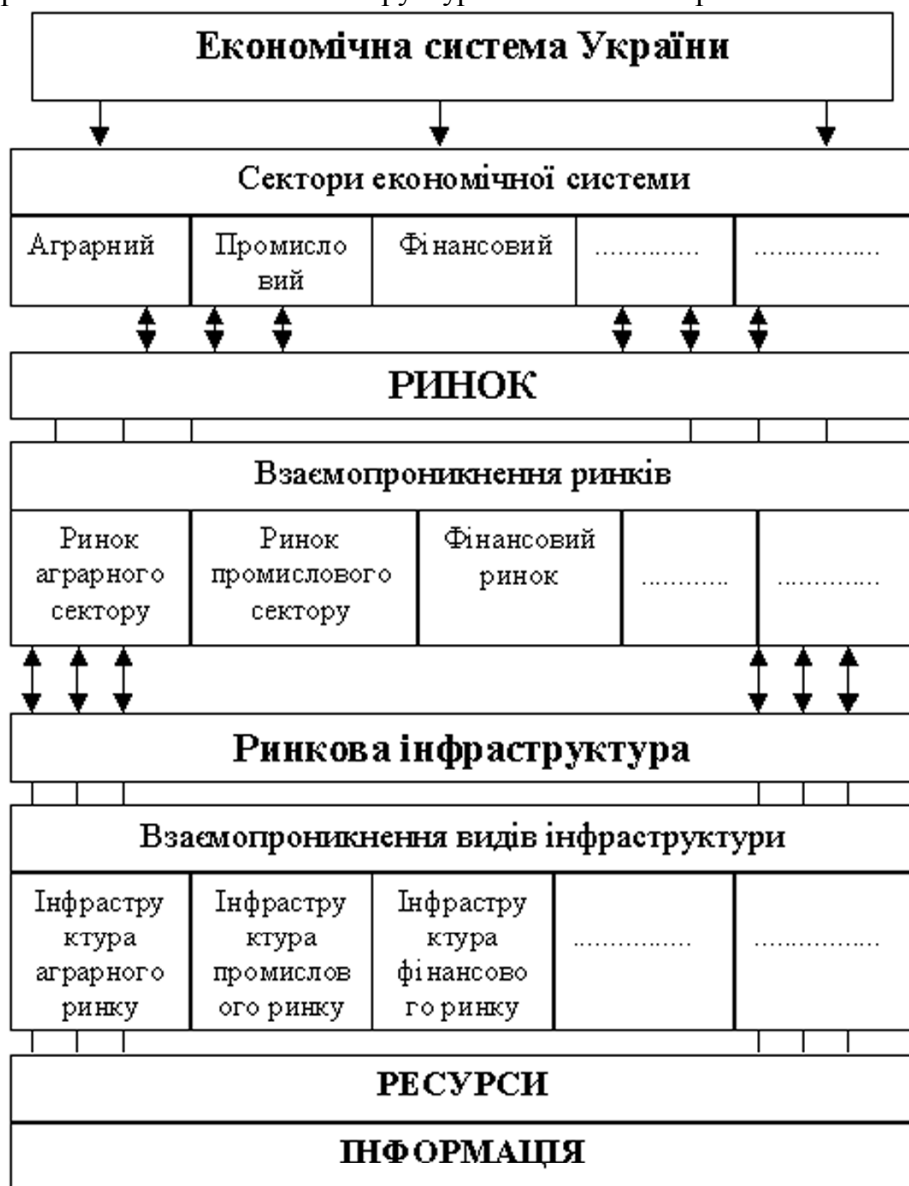

Рис.1. Місце ринкової інфраструктури аграрного сектора в структурі економічної системи України

Очевидно, що поняття «ринкова інфраструктура аграрного сектора» та низка пов'язаних з ним термінів і понять формують понятійно-термінологічну підсистему понятійно-термінологічної системи «аграрний сектор економіки», одночасно входячи відносно самостійною складовою в підсистему «ринкова інфраструктура». Таким чином, будь-яка понятійно-термінологічна система повинна бути адекватною за складністю і особливостями об'єкту дослідження.

Згідно з нашими уявленнями, понятійно-термінологічні системи та підсистеми, які придатні для опису аграрного сектора економіки та інфраструктури ринку цього сектора, вписуються в структуру, представлену нами на рис. 2.

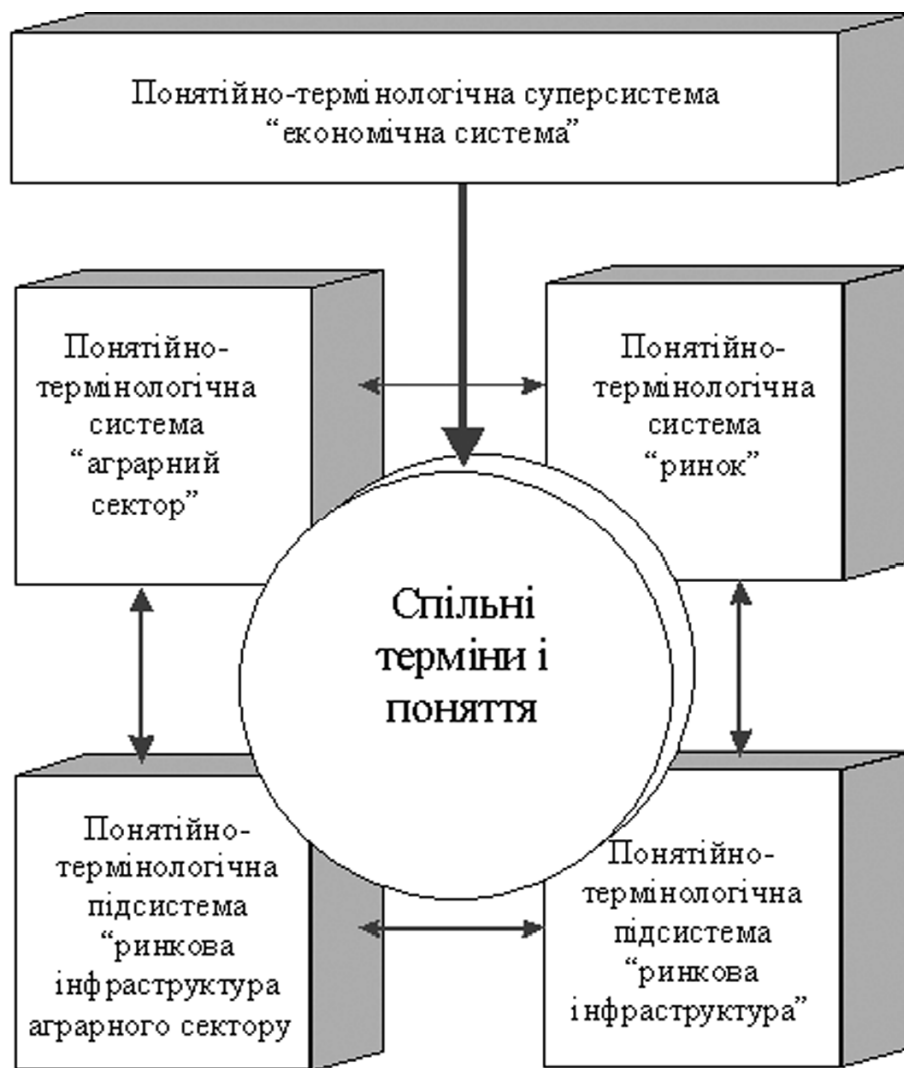

Рис. 2. Місце понятійно-термінологічної підсистеми «ринкова інфраструктура аграрного сектору»

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи викладене в статті, зробимо наступні висновки:

1. Поняття і терміни, що формують понятійно-термінологічний апарат, який використовується для опису об'єкту нашого дослідження - ринкової інфраструктури аграрного сектора, є невідпрацьованими, різноплановими й суперечливими за змістом і формою та складними через неоднозначність у застосуванні.

2. Необхідне впорядкування понятійно-термінологічного апарату економічної теорії, загалом, і апарату, пов'язаного з темою нашого дослідження, зокрема, що сприятиме поглибленню чіткості теоретичних досліджень та полегшенню застосування отриманих результатів на практиці. Для цього необхідне якнайшвидша розробка і видання понятійно-термінологічного словника економічної теорії. Роботи по розробці такого словника могла б очолити кафедра економічної теорії Львівського національного університету імені Івана Франка.

3. Автором уточнено зміст поняття «ринкова інфраструктура аграрного сектора», який має відшліфуватися в процесі апробації на конференціях, семінарах з метою досягнення однозначності його розуміння.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник (випуск 5) / За ред. П.Т.Саблука та ін. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – 647 с.
2. Голиков Н.Ф. География инфраструктуры. – К.: Вища школа, 1984. – 294 с.
3. Інфраструктура товарного ринку / За редакцією д-ра екон. наук, проф. І.В. Сороки. – К.: НМЦВО МоїН України, НФВ «Студцентр», 2002. – 608 с.
4. Інфраструктурне забезпечення конкурентної економіки (методологія і механізми) / НАН України. Інститут регіональних досліджень. Ред.кол.: науковий редактор д.е.н., проф. П.Ю.Беленький. – Львів, 2002. – 308 с.
5. Заблоцький Б. Ф. Розміщення продуктивних сил України: Національна макроекономіка: Посібник. — К.: Академ-видав, 2002.— 368с. (Альма-матер)
6. Майовець Є. Й. Теорія аграрних відносин. - Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2004. - 282 с.
7. Попов Н.А. Экономика сельского хозяйства: Учебник. – М.: Издательство «Дело и сервис», 2001. – 368 с.
8. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 496 с.
9. Словарь современной экономической теории Макмиллана / Под общей ред. Дэвида У.Пирса: Пер. с англ. – М.: ИНФРА – М, 1997. – 608 с.
10. Шевчук Л.Т. Розміщення продуктивних сил: Навч. посібн. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 1999. – 150 с.